

O PRINCÍPE DETERMINIZMU

Princíp determinizmu. Izdateľstvo Saratovskogo universiteta, Saratov 1983, 154 s.

Kniha nadväzuje na publikácie *Problémy determinizmu vo svetle systémovo-štruktúrnej analýzy* (1970), *Princíp vývinu* (1972), *Princíp jednoty* (1980), ktoré vydalo nakladateľstvo Saratovskej univerzity a v ktorých sa cieľavedome skúmajú aktuálne problémy princípov dialektiky. Vedeckým redaktorom aj spoluautorom recenzovanej práce je prof. J. F. Askín, DrSc., známy najmä svojou monografiou *Filozofický determinizmus a vedecké poznanie* (1977).

Je evidentné, že skúmanie problémov determinizmu prešlo v 20. storočí podstatnými zmenami. Súvisí to predovšetkým s tým, že prírodné a spoločenské vedy nazhromaždili bohatý faktický materiál, ktorý si vyžiadal aj prehodnotenie tradičných predstáv o determinizme. Nemenej dôležité je aj to, že učenie o determinizme je stále predmetom ostrého ideologického boja medzi rozličnými filozofickými smermi. Uvedené skutočnosti preto hovoria v prospech každého nového pokusu o marxistické riešenie tejto zložitej problematiky.

Publikácia, na ktorej sa podieľalo celkom dvadsaťjeden autorov, má dve časti: 1. Princíp determinizmu v dialektickomaterialistickej filozofii, 2. Princíp determinizmu v prírodovede a sociálnom poznaní. Autorský kolektív sa teda usiloval zachytiť proces vývinu princípu determinizmu a ukázať interakciu filozofických a konkrétnovedných poznatkov v súčasnej etape rozvoja vedy.

J. F. Askín rozlišuje tri chápania teórie determinizmu vyjadrujúce zároveň tri etapy v rozvoji determinis-

tického učenia, pričom druhé a tretie chápanie sa sformovalo až v 20. stor. a prechod k poslednému je záležitosťou práve minulého desaťročia. Vy-medzuje ich takto: 1. determinizmus ako učenie o jednoznačnej príčinnosti; 2. determinizmus ako učenie o príčinnosti vystupujúcej v dvoch formách — jednoznačnej (dynamickej) a ne-jednoznačnej (štatistickej); 3. determinizmus ako učenie o mnohotvárných druhoch závislostí vecí, udalostí, procesov, stavov od tých faktorov (súvislostí), ktorými sú určené vo svojej existencii a zmene a ktoré sú zodpovedné za ich charakteristické príznaky (s. 3). V súčasnej vede prevláda predstava o veľkej rozmanitosti druhov determinácie (kauzalita, podmienky, súvislosť stavov, korelácia, cieľová determinácia atď.). J. F. Askín uvádza zovšeobecňujúcu definíciu determinizmu ako učenia o všeobecnej podmienenosti. Osobitne vyzdvihuje systémovú determináciu, poukazuje ďalej na neprípustnosť stotožňovania determinizmu len s učením o všeobecnej vzájomnej súvislosti. „Determinizmus vyjadruje výslednú stránku interakcie, ktorá zasa zabezpečuje vzájomnú súvislosť vecí a javov“ (s. 6). Aj v tomto svojom príspevku prof. Askín rozvíja myšlienku o časovom type determinácie: determinácia minulosťou a budúcnosťou (diachrónna determinácia) a determinácia prítomnosťou (synchronná). Zdôrazňuje, že svet a človek nielen existujú v troch časových dimenziách, ale sú nimi determinované. Vzhľadom na to, že pojem determinácia budúcnosťou (resp. z budúcnosti) vyvoláva neraz viaceré ná-

mietky, autor ho osobitne odôvodňuje tak, že tento pojem vychádza z chápania budúcnosti ako reálnych potencií prítomného bytia. „Bez spájania jestvujúcej reality a možností, ktoré vedú k budúcnosti, je vývin nemysliteľný... dialektika možnosti a skutočnosti je základom samotného rozlišovania a vymedzovania modov času“ (s. 9).

Dialektikou minulosti—prítomnosti—budúcnosti v sociálnej determinácii sa osobitne zaoberá T. M. Rumiancevová, ktorej príspevok je zaradený do druhej časti publikácie (s. 119—125). Autorka vcelku správne vymedzuje zástoj princípú budúcnosti v marxistickej filozofii. Pokiaľ ide konkrétne o otázku determinácie budúcnosťou, poukazuje predovšetkým na úlohu prognóz, plánov, programov, cieľov a ideálov. Z toho je zrejmé, že ide o rozličné faktory ideálnej determinácie, ktoré síce úzko súvisia s budúcnosťou, no podľa našej mienky predsa len celkom nevystihujú, prečo a ako budúcnosť determinuje prítomnosť, prečo a ako „vstupuje“ do prítomnosti, stáva sa jej nevyhnutnou súčasťou. Žiaľ, autorka sa nepodarilo vniesť jasno do tohto zložitého problému, skôr ho niekedy ešte väčšmi zahmlila. Ako príklad môže poslúžiť aj takáto formulácia: „Spojovacím článkom medzi riadením, plánovaním a prognózovaním vystupujú informácie o budúcnosti a z budúcnosti. Súčasťou metodologického zabezpečenia riadenia, plánovania a prognózovania je vyjasnenie ontologického statusu týchto informácií, t. j. objektívnej dialektiky minulosti—prítomnosti—budúcnosti“ (s. 125). Je nesporné, že ak nepokladáme termín „determinácia budúcnosťou“ za niečo, čo zaváňa mysticizmom, potom musíme predovšetkým zdôvodniť, v akých formách, akými prostriedkami budúcnosť ako potencialita *spoluurčuje* prítomnosť.

A treba pritom nevyhnutne konkretizovať aj sám pojem prítomnosť, prítomné bytie.

Obráťme však pozornosť aj na obsah niektorých ďalších príspevkov. V knihe sa skúmajú a precizujú problémy príčinných a nepríčinných druhov determinácie, príčinnosti a samo-príčinnosti, uskutočňuje sa komparatívna analýza princípov determinizmu a historizmu, determinizmu a princípu odrazu. Princíp dialektickomaterialistického determinizmu sa uplatňuje aj pri skúmaní zákona prechodu kvantitatívnych zmien na kvalitatívne, pri charakteristike rozličných vývinových zákonitostí.

Niekoľko príspevkov sa zaoberá skúmaním determinizmu v sfére poznania, konkrétne problémom kognitívnej determinácie vedeckého faktu, otázkou štruktúry a druhov logickej determinácie. Fundovaná a podnetná je analýza úlohy jazyka v determinácii poznávacej činnosti. Ako hovorí L. A. Mikešinová, „poznávacie procesy a ľudské myslenie jazyk neovplyvňuje v takej miere ako systém materiálnych znakov, ale skôr ako systém významov — ideálnych obrazov, ktorých nositeľmi tieto významy sú; jazyková determinácia má v tomto zmysle ideálny charakter“ (s. 75). Autorka vylučuje tri úrovne sociálnej podmienenosti jazyka. Sú to: 1. extralingvistická úroveň [vplyv sociálneho prostredia na procesy fungovania jazyka v spoločnosti]; 2. vnútrolingvistická [sociálna podmienenosť tzv. povrchných štruktúr jazyka]; 3. sociálna determinácia gramatických „hlbinných štruktúr“, „bazálnych sémantických vzťahov“ a fonématických jazykových pravidiel. Pri analýze zákonitostí lingvistického determinizmu autorka zároveň zaujíma kritický postoj k jeho absolutizácii v niektorých západných filozofických koncepciách [napr. v koncepcii M. Foucaulta].

Zaujímavé problémy nastoluje aj príspevok V. N. Jarskej, v ktorom sa skúma miesto determinizmu v štruktúre prognostického vedomia. Autorka najskôr precizuje pojmy „predbiehajúci odraz“, „prognostický odraz“ a „predvídanie“ a sústreďuje sa na temporálnu determináciu prognostickej činnosti spoločenského subjektu. Ukazuje, že na úrovni sociálneho subjektu sa čas „rozkladá“ na objektívny čas sociálneho vývoja — ekonomický, formačný, chronologický, historický čas a na subjektívny — perceptívny čas subjektu, psychologický čas, gnozeologický, ktorý vystupuje v podobe časových charakteristík poznávacej činnosti. Zdôrazňuje, že na procesoch anticipácie sa zúčastňuje tak objektívny, ako aj subjektívny čas.

V druhej časti publikácie prevládajú príspevky zamerané na skúmanie špecifického prejavu princípu determinizmu v sfére sociálneho poznania. Ich spoločným znakom je úsilie neopakovať vo filozofickej literatúre už pertraktované otázky, ale nájsť menej rozpracovaný problém (respektíve aspekt), alebo sa pokúsiť o nový pohľad na pôsobenie mechanizmu sociálnej determinácie. Už sme sa zmienili o charakteristike dialektiky minulosti—prítomnosti—budúcnosti v procese sociálnej determinácie. Rovnakú pozornosť si zaslúži aj analýza sociálno-historických možností aktívnej účasti ľudí na realizácii sociálnych zákonitostí, opierajúca sa o charakteristiku jednotlivých článkov sociálno-historickej determinácie, ako ju podáva v svojom príspevku A. I. Demidov. Prvky determinácie sociálnej činnosti vôbec a jej jednotlivých druhov zvlášť rozoberá S. I. Anikejevová. Využíva pritom predstavu o priestorovej a časovej štruktúre sociálnej praxe. Vzťahom objektívneho a subjektívneho v sociálnej determinácii vôle a slobody

voľby sa zaoberá N. I. Rubcov. Uvádza materiálne a ideálne faktory, ktoré determinujú slobodu vôle a slobodu voľby. Zdôrazňuje, že „iba interakcia činnosti, vedomia, dominujúcich potrieb a životných postojov reguluje slobodu voľby a vôle“ (s. 135).

P. P. Konovalov v svojej štúdií sleduje Engelsov a Leninov zápas s buržoáznymi a revizionistickými interpretáciami princípu determinizmu, s deformáciami a falzifikáciami marxistického chápania dejín, upozorňuje aj na názory súčasných kritikov marxistického riešenia problému determinizmu a slobody. V závere publikácie sa nastoľuje aktuálna otázka sociálnej determinácie procesu výstavby a rozvíjania jednotlivých teoretických predstáv o svete, problémy jednoty vedeckého poznania. V. P. Karatejev si vši-ma také determinujúce činitele ako spôsob výroby materiálnych statkov, prvky sociálnej štruktúry spoločnosti, prvky spoločenského vedomia, spoločenské potreby, človek (ľudská činnosť, vedomie a myslenie, jazyk a reč), ciele vedeckej a spoločenskej činnosti, priestorové a časové faktory determinizmu. Poukazuje na to, že všetky prvky systému sociálnej determinácie pôsobia komplexne.

Hoci podľa uvedeného názvu sa mali v druhej časti knihy spracúvať aj problémy determinizmu v ich aplikácii na prírodné vedy, v skutočnosti je tu táto problematika zastúpená nanajvýš torzovite. Za pozornosť stojí len príspevok O. S. Razumovského, venovaný analýze variáčnych princípov vo fyzike. V druhom sa zbežne hovorí o špecifickosti funkcionality vo fyzike. Vzhľadom na význam princípu determinizmu sa absencia ďalších analýz (predovšetkým s orientáciou na biologické vedy) javí ako citeľný nedostatok recenzovanej knihy. No aj napriek tomu publikácia iste zaujme svojou aktuálnosťou a podnet-

nosťou viacerých v nej vyslovených myšlienok. Treba taktiež vyzdvihnúť originálny prístup niektorých autorov pri rozvíjaní zovšeobecnenej koncepcie determinizmu, ich umenie na ma-

lej ploche podstatne prispieť k jej obsahovému obohateniu a iniciovať záujem ďalších bádateľov.

Raisa Kopsová

K AKTUÁLNYM PROBLÉMOM KAUZALITY

J. COUFAL: Príčina ako protirečenie a metóda. Pravda, Bratislava 1982, 222 s.

Nie je každodennou udalosťou v slovenskej filozofickej tvorbe, aby sa objavila monografia venovaná analýze niektorej fundamentálnej kategórii materialistickej dialektiky. Preto vzbudila medzi filozofmi, ale aj širokou vedeckou obcou značný záujem práca J. Coufala venovaná dialektickomaterialistickej koncepcii kauzality.

Autor vymedzuje cieľ monografie nasledovne. Preskúmať „niektoré otázky kauzálnej determinácie (príčinnej určenosti) javov, špecifický zmysel jej poznania a využitia ako neoddeliteľného článku učenia marxizmu-leninizmu“ (s. 17). Chce „z viacerých hľadísk konfrontovať dialektickomaterialistický pojem príčiny so starým zaužívaným metafyzicko-materialistickým pojmom, ukázať, že nielen teoreticky, ale aj čo do praktických dôsledkov sa tieto pojmy diametrálne odlišujú, tak ako sa diametrálne odlišujú dialektika a metafyzika a že z takejto konfrontácie vychádza víťazne dialektickomaterialistický pojem. A to preto, lebo vo vede, v živote jednotlivca, i v dejinách spoločnosti sa presadzuje, uplatňuje a víťazí koniec koncov vždy pravda“ (s. 21–22). „Konfrontácie kauzality sa musia podstatne týkať jednoty pravdivosti a straníckosti, dialektickomaterialistického pojmu príčiny, odhalenia svetonázorových a metodologických východísk a dôsledkov preddialektického pojmu príčiny (s. 28). Úloha je veľmi náročná, ako vidieť z uvedeného cie-

ľa. Na jej realizáciu autor volí kombinovaný výklad a usiluje sa „menej bežné hľadiská, otvorené a diskutované otázky vyložiť v prístupnom napažení na iné základné otázky materialistickej dialektiky, t. j. pripraviť ich popularizujúcimi vstupmi“ (s. 7). Všetva niektoré náročnejšie otázky „aj do textu označeného ako populárny a naopak do náročnejšieho textu“ zasa vkladá „niektoré popularizujúce momenty“ (s. 7–8).

Aj keď môžu byť k danému postupu rôzne výhrady, a to z rozličných strán, ako si to uvedomuje aj sám autor, myslíme si, že sa mu touto formou podarilo vytvoriť publikáciu, ktorá nie je zaujímavá len pre filozofov špecialistov, ale aj pre lektorov, propagandistov, ba aj pre študentov vysokých škôl.

Práca sa skladá z dvoch častí. Prvá *Svetonázorové a metodologické boje* tvorí vstupnú časť, v ktorej sa kategória príčiny zaraďuje do kategoriálneho systému materialistickej dialektiky a určuje sa jej vzťah k niektorým jednotlivým kategóriám — pravda, prax, všeobecné, zvláštne, jednotlivé atď. Zároveň tu autor nastoľuje problém vývinu filozofických kategórií v závislosti od stupňa poznania hmotnej skutočnosti, analyzuje všeobecnosť kategórií, špecifickosť kategórií a to predovšetkým z aspektu svetonázorového boja vo vývine filozofického myslenia.

Túto časť môžeme pokladať z hľa-